

घटक ३ मधील वाढीव भाग

चलनघट, कारणे आणि उपाय Deflation and Causes Remedies

चलनघट अर्थ:-

१. “अर्थव्यवस्थेतील किंमतीची पातळी जेव्हा घटत जाते, तेव्हा ‘चलनघट’ होत आहे असे म्हणतात.”
२. “चलनघट म्हणजे वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीच्या पातळीतील सर्वसाधारण घट.”
३. “चलनवाढीच्या विरुद्ध प्रमाण म्हणजे चलनघट होय.”
४. “चलनघटीच्या परिस्थितीत पैशाच्या मूल्यात वाढ होते व वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीमध्ये घट होते.”
५. “गरजेपेक्षा पैशाचा पुरवठा कमी म्हणजे चलनघट होय.”

चलनघट कशामुळे होते ?

१. मागणीत घट किंवा पुरवठ्यात वाढ:-

प्रत्येक पुरवठा आणि मागणी यांच्यातील मूलभूत आर्थिक संबंधाशी जोडलेले आहे. एकूण मागणीत घट झाल्यामुळे पुरवठा बदलला नाही तर वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीत घट होते.

२. चलनविषयक धोरण:-

वाढत्या व्याजदरामुळे लोक त्यांची रोख रक्कम खर्च करण्याऐवजी वाचवू शकतात आणि कर्ज घेण्यास परावृत्त करू शकतात. कमी खर्च म्हणजे वस्तू आणि सेवांना कमी मागणी.

३. आत्मविश्वास कमी होतो:-

प्रतिकूल आर्थिक घटना-जसे की जागतिक महामारी-मुळे एकूण मागणी कमी होऊ शकते. जर लोकांना अर्थव्यवस्था किंवा बेरोजगारीबद्दल काळजी वाटत असेल तर ते कमी खर्च करू शकतात जेणेकरून ते अधिक बचत करू शकतील.

४. ग्राहकांच्या मागणीत घट होते.

जेव्हा उत्पादनाची मागणी कमी होते, तेव्हा ते उच्च किंमतीमुळे किंवा उत्पादनाच्या अपुऱ्या पुरवठ्यामुळे होते. यामुळे किंमती कमी करणे किंवा कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करणे यासारखे निर्णय घेण्यासाठी व्यवसाय होतो.

६. उत्पादन खर्चात घट झाल्यामुळे -

जेव्हा जेव्हा मुख्य उत्पादन इनपुटची किंमत असते तेव्हा उत्पादन खर्च कमी होतो. उदाहरणार्थ, जर कापसाचे भाव कमी झाले तर कपड्यांचा उत्पादन खर्च अखेरीस कमी होईल. अशा परिस्थितीत, उत्पादक उत्पादन वाढवू शकतात, ज्यामुळे उत्पादनांचा जास्त पुरवठा होऊ शकतो. परंतु मागणी अपरिवर्तित

राहिल्यास, ग्राहकांना त्यांची उत्पादने खरेदी करत राहण्यासाठी व्यवसायांना त्यांच्या किमती कमी कराव्या लागतील.

७. पैशाच्या पुरवठ्यात घट झाल्यामुळे -

मध्यवर्ती बँकेने त्यांच्या आर्थिक धोरणांमध्ये मजबूत व्याजदर ठेवण्याचा निर्णय घेतल्यास, लोक पैसे खर्च करण्याऐवजी वाचवण्याचा विचार करतात. यामुळे देशातील रोख चलनात घट होते. दुसऱ्या परिस्थितीत, जेव्हा आर्थिक उत्पादनाच्या समान दराने चलन पुरवठा वाढत नाही तेव्हा चलनवाढ लक्षणीय पातळीवर पोहोचू शकते.

८. बाजारात तीव्र स्पर्धा असल्यामुळे -

जेव्हा प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये बाजारात तीव्र स्पर्धा असते तेव्हा चलनवाढ होते, ज्यामुळे बाजारात आक्रमक स्पर्धा निर्माण होते. यामुळे ते सहसा अधिकाधिक ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी त्यांच्या किमती कमी करतात आणि बाजारात स्थान निर्माण करतात.

९. ग्राहकांच्या मागणीत घट झाल्यामुळे -

जेव्हा उत्पादनाची मागणी कमी होते, तेव्हा ते उच्च किंमतीमुळे किंवा उत्पादनाच्या अपुऱ्या पुरवठ्यामुळे होते. यामुळे किमती कमी करणे किंवा कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करणे यासारखे निर्णय व्यावसायिक घेतात.

चलनघट इतर कारणे Causes of Deflation:-

खालील परिस्थितीमध्ये वस्तू आणि सेवांच्या मूल्यात होणारी घट चलनघट मानली जाते.

- १) जेव्हा पैशातील उत्पन्न कमी होते, परंतु उत्पादनाच्या एककात वाढ होते.
- २) जेव्हा पैशातील उत्पन्न स्थिर राहते, परंतु उत्पादनाच्या एककात वाढ होते.
- ३) जेव्हा पैशातील उत्पन्न कमी होते, परंतु उत्पादनाचे एकक पूर्ववत स्थिर राहते.
- ४) जेव्हा पैशातील उत्पन्न आणि उत्पादन दोन्हीमध्येही वृद्धी होत राहते, परंतु पैशातील उत्पन्नाच्या तुलनेत उत्पादन अधिक वाढत राहते तर,
- ५) जेव्हा पैशातील उत्पन्न आणि उत्पादन दोन्ही कमी होत राहिले, परंतु पैशातील उत्पन्न वस्तू आणि सेवांच्या मागणीत घट ही प्राथमिक कारणे आहेत.
- ६) लोकांच्या उत्पन्नात घट झाल्याने अर्थव्यवस्थेतही चलनवाढ होऊ शकते. लोकांच्या उत्पन्नाच्या पातळीत घट झाल्यामुळे वस्तू सेवांची एकूण मागणी एकूण पुरवठ्यापेक्षा कमी होते, त्यामुळे किमती घसरायला लागतात.
- ७) पूर्ण रोजगाराच्या पातळीखाली जेव्हा किंमती घसरू लागतात, तेव्हा 'चलनघट' अस्तित्वात येते

८) नोटाबंदीमुळे एक दुष्टचक्र निर्माण होते. जेव्हा जेव्हा एखादा व्यवसाय नोकऱ्या कमी करण्याचा निर्णय घेतो तेव्हा त्यामुळे मागणीत आणखी घट होते ज्यामुळे अधिक नोकऱ्या कमी होतात. रोजगार कमी झाल्यामुळे व्यावसायिक मागणीत घट होते.

चलनघटसाठी उपाय :-

१. जर मध्यवर्ती बँकेने व्याजदर कमी केला तर व्यापारी बँका देखील कमी व्याजदराने कर्जे अग्रिम करतील ज्यामुळे गुंतवणुकीला चालना मिळेल, परिणामी भांडवली वस्तू आणि रोजगाराची मागणी वाढेल. त्यामुळे उत्पन्न वाढेल किंमत पातळी वाढू लागेल.
२. एकूण मागणी वाढवण्यासाठी सरकारला आपला खर्च वाढवावा लागतो. खर्च वाढल्याने लोकांचे उत्पन्न वाढेल आणि किंमतीची पातळी वरच्या दिशेने जाईल.
३. सेंट्रल बँकेद्वारे अतिरिक्त पैसे छापून आणि अर्थव्यवस्थेत इंजेक्शन देऊन सरकार एकूण मागणी वाढवू शकते ज्यामुळे किंमत पातळी आणखी वाढेल.
४. अनुदान किंवा कर कपात यांसारख्या विविध प्रतिरक्षांद्वारे खाजगी क्षेत्राला गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहित करून एकूण मागणी वापरली जाऊ शकते.
५. लोकांनी आपली बचत ग्राहकोपयोगी वस्तू किंवा गुंतवणुकीवर वापरण्यास सुरुवात करावी. निर्यात वाढवण्यासाठी आणि आयात कमी करण्यासाठी लोकांच्या उत्पन्नाची पातळी आणि किंमतीची पातळी वाढवता येईल.

६. पैशाचा पुरवठा मध्ये वाढ करणे:-

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) पैशाचा पुरवठा वाढवण्यासाठी ट्रेझरी सिक्युरिटीज परत खरेदी करू शकते. अधिक पुरवठ्यामुळे, प्रत्येक रुपया कमी मौल्यवान आहे, लोकांना पैसे खर्च करण्यास प्रोत्साहित करतो आणि किंमती वाढवतो.

७. व्याजाचा दर कमी करणे:-

आरबीआय बँकांना उपलब्ध कर्जाची रक्कम वाढवण्यास किंवा व्याजदर कमी करण्यास सांगू शकते जेणेकरून लोक अधिक कर्ज घेऊ शकतील. जर आरबीआयने रोख राखीव दर कमी केला, जे कमर्शियल बँकांकडे असणे आवश्यक असलेली रोख रक्कम आहे, तर बँका अधिक पैसे कर्ज देऊ शकतात. यामुळे खर्चाला प्रोत्साहन मिळते आणि किंमती वाढण्यास मदत होते.

८. वित्तीयधोरणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे :-

जर सरकारने सार्वजनिक खर्चात वाढ केली आणि कर कमी केले, तर ते एकूण मागणी आणि डिस्पोजेबल उत्पन्न या दोन्हीला चालना देऊ शकते, ज्यामुळे अधिक खर्च आणि जास्त किंमती मिळू शकतात.

चलनघट कसे मोजले जाते?

चलनघट हे ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI) सारख्या आर्थिक निर्देशकांचा वापर करून मोजले जाते, जे सामान्यतः खरेदी केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या समूहाच्या किंमतींचा मागोवा घेते आणि दर महिन्याला बदल प्रकाशित करते.

जेव्हा CPI द्वारे एकत्रितपणे मोजल्या गेलेल्या किमती एका कालावधीत त्या पूर्वीच्या कालावधीपेक्षा कमी असतात, तेव्हा अर्थव्यवस्थेला चलनवाढीचा सामना करावा लागतो. याउलट, जेव्हा किमती एकत्रितपणे वाढतात तेव्हा अर्थव्यवस्थेला महागाईचा अनुभव येतो.

चलनघटीचा अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होतो?

महागाईच्या काळात लोकांचा खर्च कमी आणि बचत जास्त होतो. दुसरीकडे, शेअर बाजाराला उच्च उतार-चढावांचा सामना करावा लागतो, ज्याचा परिणाम सरकारने कठोर नियमांद्वारे केला आहे. गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणुकीच्या वर्तनावर याचा परिणाम होतो आणि ते सुरक्षित आणि पुराणमतवादी गुंतवणूक करतात. अनुकूल गुंतवणूक धोरणे म्हणजे अल्पकालीन गुंतवणूक किंवा मूर्त गुंतवणूक. अल्प-मुदतीच्या गुंतवणुकीची उदाहरणे म्हणजे मनी मार्केट खाती, अल्पकालीन म्युच्युअल फंड, पीअर-टू-पीअर कर्ज आणि ट्रेझरी बाँड.

सारांश-

चलनघट म्हणजे उत्पादनांच्या किमती सामान्यतः कमी असतात आणि पैशाचे मूल्य जास्त असते. चलनघट दोन प्रकारचे असते ते म्हणजे स्ट्रॅटॅजिक चलनघट आणि सर्कुलेशन चलनघट. ग्राहकांच्या मागणीत घट, उत्पादन खर्चात घट, पैशाचा अपुरा पुरवठा आणि बाजारपेठेतील तीव्र स्पर्धा ही चलनवाढीची कारणे आहेत. चलनवाढीचा परिणाम चलनघट सर्पिल, उच्च बेरोजगारी, वाढलेले कर्ज दर आणि कमी गुंतवणूक.

References:-

1. M. C. Vaish (2005) Monetary theory, Vikas Publishing House Pvt Ltd; Sixteenth edition
2. Kiran Desle (2020) Indian Economy, Deep Stamb Publication
3. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House
4. S.Chand (2020) Indian Economy - Dutt and Sundharam

घटक २ मधील वाढीव भाग

२.१ सार्वजनिक आयव्यय /सार्वजनिक वित्तपुरवठा महत्त्व (Importance of Public Finance)

प्रास्ताविक:-

सार्वजनिक आयव्यय ही एक अर्थशास्त्राची अत्यंत महत्त्वाची ज्ञानशाखा आहे. सार्वजनिक आयव्ययची मूळ समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात सापडते, सार्वजनिक आयव्ययला राजस्व असेही म्हटले जाते, सार्वजनिक सत्तांच्या उत्पन्न आणि खर्चाचा अभ्यास सार्वजनिक आयव्ययमध्ये केला जातो. “सार्वजनिक आयव्यय” या शब्दाचा अर्थ असा की सार्वजनिक म्हणजे सरकारचे उत्पन्न व खर्च होय. थोडक्यात सार्वजनिक सत्तांची उत्पन्न आणि खर्च यांचे अध्ययन म्हणजे सार्वजनिक आयव्यय होय. सार्वजनिक सत्तेमध्ये केंद्र सरकार, राज्य सरकार, व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचा समावेश होतो. सार्वजनिक सत्ता म्हणजे सरकार होय. तेव्हा सार्वजनिक आयव्ययचा संबंध सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्चाची तसेच त्यांच्या परिणामांच्या अध्ययनाशी जोडला जातो.

सार्वजनिक आयव्यय व्याख्या:-

डाल्टन यांच्या मते: “अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र या दोघांच्या सीमारेषेवर असणारा एक विषय म्हणजे सार्वजनिक आयव्यय होय.”

शिरास यांच्या मते:- “सार्वजनिक सत्तांच्या उत्पन्न मिळवण्याच्या व खर्च करण्याच्या पद्धतीशी संबंधित असणारे शास्त्र म्हणजे सार्वजनिक आयव्यय होय.”

प्रा.आर. जी. मसग्रीव:- सरकारच्या उत्पन्न व खर्च पद्धतीभोवती समस्यांची जी गुंतागुंत निर्माण झालेले असते तिला साधारणपणे सार्वजनिक आयव्यय असे म्हणतात.

सार्वजनिक आयव्यय यामध्ये सार्वजनिक उत्पन्न, सार्वजनिक कर्ज आणि सार्वजनिक खर्च या तीन महत्त्वाच्या बाबींचा समावेश होतो.

सार्वजनिक वित्त/ आयव्ययचे उद्दिष्टे:-

१. सार्वजनिक वित्ताचे उद्दिष्ट सार्वजनिक गरजा व्यवस्थापित करणे आणि पूर्ण करणे हे आहे. हे सार्वजनिक वित्ताचे मूलभूत परंतु आवश्यक उद्दिष्ट आहे जे आर्थिक वाढ आणि विकास सुलभ करते.
२. सार्वजनिक वित्त सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनास मदत करते, ज्यामुळे आर्थिक विकास होतो. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक वाढीला आणि विकासाला मदत होते.
३. संसाधनांच्या इष्टतम वाटपामुळे, आर्थिक आणि सामाजिक संरचनांमधील असमानता देखील कमी होते.

४. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थेद्वारे, महागाई नियंत्रित करणे आणि त्यामुळे किमतींमध्ये स्थिरता राखणे शक्य आहे.
५. सार्वजनिक वित्ताचा आणखी एक उद्देश म्हणजे राष्ट्राच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे. यामध्ये नियोजन, संसाधनांचे वाटप आणि देशाची वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी बजेट निश्चित करताना वित्तीय धोरणे तयार करून देशाच्या वित्ताचे नियमन यांचा समावेश होतो.

सार्वजनिक वित्त/ आयव्ययचे घटक:-

सार्वजनिक महसूल खालील घटकांनी बनलेला आहे:

१. **महसूल गोळा करणे:** सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे अर्थव्यवस्थेसाठी दंड, कर, शुल्क, आयात शुल्क याद्वारे महसूल गोळा करणे.
२. **बजेट तयार करणे:** आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे बजेट निश्चित करणे ज्यामध्ये महसूल आणि खर्चाचा वार्षिक अंदाज समाविष्ट असतो. हे आर्थिक गुंतवणुकीसाठी कर्जदाराच्या आवश्यकतेचे विश्लेषण करण्यात मदत करते.
३. **गुंतवणुकीचे विश्लेषण:** निधी जास्त आहे की कमी आहे याचे मूल्यांकन करणे आणि निर्धारित करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार निधीच्या उपयोजनाशी संबंधित निर्णय घेतला जातो.
४. **सार्वजनिक खर्च:** पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणि सरकार चालवण्यासाठी गरजा पूर्ण करण्यासाठी हे महत्त्वाचे आहे.
५. **कर संकलन:** देशाच्या विकासात मदत करणाऱ्या सरकारांच्या महसुलाचा हा एक मुख्य स्रोत आहे.

सार्वजनिक वित्ताचे प्रकार:-

१. सार्वजनिक महसूल

वेगवेगळ्या स्रोतांद्वारे गोळा केलेले उत्पन्न सार्वजनिक महसूल किंवा सार्वजनिक उत्पन्न म्हणून ओळखले जाते. सार्वजनिक वित्ताचे अनेक स्रोत आहेत, ज्यामध्ये कर नसलेला महसूल आणि कर महसूल यांचा समावेश आहे. गैर-कर महसुलात प्रशासकीय महसूल, व्यावसायिक महसूल, भेटवस्तू आणि अनुदान आणि सिंचन शुल्क यांचा समावेश होतो.

प्रशासकीय महसूलामध्ये शुल्क, दंड आणि विशेष मूल्यांकन, एस्केट आणि जमी यांचा समावेश होतो. व्यावसायिक महसुलाच्या दृष्टीने टोल, टपाल, कर्ज घेतलेले निधी, वीज देयक इत्यादींचा समावेश होतो. इतर प्रकारच्या सार्वजनिक महसुलात कर महसूल समाविष्ट आहे ज्यामध्ये प्रगतीशील कर, प्रतिगामी कर, अवनती कर, प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर आणि विशिष्ट आणि जाहिरात मूल्य कर यांचा समावेश आहे.

२. सार्वजनिक कर्ज:-

ही एकूण रक्कम आहे जी विकास निधीचा एक भाग म्हणून सरकार जनतेला देते. या व्यतिरिक्त सर्व पूर्वीची तूट सार्वजनिक कर्ज म्हणून ओळखली जाते. ते एकतर अल्पकालीन किंवा दीर्घकालीन असू शकते. सार्वजनिक कर्ज खालील प्रकारचे असू शकते:

१. अंतर्गत आणि बाह्य कर्ज: जेव्हा कर्ज देशातून घेतले जाते तेव्हा ते अंतर्गत कर्ज म्हणून ओळखले जाते. बँका, व्यावसायिक कंपन्या आणि व्यक्ती हे अंतर्गत कर्ज देण्याचे स्रोत आहेत. परकीय कर्ज म्हणजे देशाबाहेरून घेतलेले कर्ज. जागतिक बँक आणि आशियाई विकास बँक हे दोन प्रमुख बाह्य कर्जदार आहेत.

२. अनिवार्य आणि ऐच्छिक कर्ज: जनतेसाठी कर भरणे अनिवार्य असलेली कर्जे अनिवार्य कर्ज म्हणून ओळखली जातात. दुसरीकडे, ऐच्छिक कर्जांमध्ये अशा कर्जांचा समावेश होतो ज्यामध्ये व्यावसायिक बँका सरकारी कर्जाद्वारे जारी केलेल्या सिक्युरिटीजचे सदस्यत्व घेतात.

३. उत्पादक आणि अनुत्पादक कर्ज: जेव्हा मालकीची कर्जे सरकारला महसूल मिळवून देतात, तेव्हा ते उत्पादक कर्ज म्हणून कार्य करतात आणि निसर्गात स्वयं-निर्मूलन असतात. जेव्हा समाजावर कर्जाचा भार असतो तेव्हा त्यांना अनुत्पादक कर्जे असे संबोधले जाते. यासाठी सरकार परतफेड आणि सेवांसाठी अतिरिक्त कर आकारते.

४. पूर्तता करण्यायोग्य आणि परत न करता येणारे कर्ज: हे असे कर्ज आहेत जे सरकार एका निश्चित कालावधीनंतर परतफेड करते. जनतेला रोखे विकण्यासाठी सरकार त्यांच्याकडून पैसे घेते. जेव्हा सरकारकडून परतफेड करण्याची कोणतीही वचन दिलेली तारीख नसते, तेव्हा ते अपूरणीय कर्ज म्हणून ओळखले जाते आणि सरकारद्वारे त्याची नोंद केली जात नाही

३. सार्वजनिक खर्च:-

४. वित्तीय प्रशासन:-

५. वित्तीय धोरण:-

सार्वजनिक वित्त/ आयव्ययचे महत्त्व:-

सार्वजनिक वित्त सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनास मदत करते, ज्यामुळे आर्थिक विकास होतो. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक वाढीला आणि विकासाला मदत होते. संसाधनांच्या इष्टतम वाटपाद्वारे, आर्थिक आणि सामाजिक संरचनांमध्ये असमानता देखील सार्वजनिक वित्ताचा अर्थव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडतो कारण त्याचा उपयोग आर्थिक उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीसाठी केला जाऊ शकतो. यामध्ये उत्पन्नाच्या बाबतीत समानता सुनिश्चित करणे तसेच नागरिकांसाठी संपत्तीचे पुनर्वितरण समाविष्ट आहे. हे संसाधनांचे पुनर्वितरण करण्यात देखील मदत करते जेणेकरून काही उद्योगांना प्रोत्साहन दिले जाते आणि उर्वरित मर्यादित केले जाते. या उद्देशासाठी, सहाय्यक कंपन्यांना ऑफर दिल्या जातात आणि गुंतवणूक आणली जाते.

करांच्या माध्यमातून, धोरणात्मक नियोजन केले जाते जे मोठ्या प्रकल्पाला निधी देण्यास मदत करते जेणेकरून संकटाच्या काळात अर्थव्यवस्थेची क्रयशक्ती सुधारू शकेल. सार्वजनिक वित्त समाजाच्या व्यापक अर्थशास्त्राच्या सर्वांगीण विकास आणि कल्याणासाठी योगदान देते. यामुळे पूर्ण पारदर्शकतेत वेळेशी सुसंगत शाश्वत वाढ होते.

१. स्थिर राज्य आर्थिक वाढ करण्यासाठी: -

शाश्वत उच्च आर्थिक विकास दर साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक वित्त महत्वाचे आहे. एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा या दोन्हीमध्ये वाढ करण्यासाठी सरकार वित्तीय साधनांचा वापर करते. वित्त साधने म्हणजे कर, सार्वजनिक कर्ज आणि सार्वजनिक खर्च इत्यादी यासाठी सार्वजनिक वित्तचे महत्त्व अधिक दृढ होते.

२. चलनवाढीवर नियंत्रण ठेवणे:-

महागाई आणि चलनवाढ यावर मात करण्यासाठी सरकार सार्वजनिक साधने वापरते. चलनवाढीच्या काळात ते अप्रत्यक्ष कर आणि सामान्य खर्च कमी करते परंतु प्रत्यक्ष कर आणि भांडवली खर्च वाढवते. चलनवाढीच्या बाबतीत, धोरण फक्त उलट आहे. हे अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज गोळा करते आणि गुंतवणुकीसाठी एकत्र येते.

३. आर्थिक स्थिरता निर्माण करण्यासाठी:-

सरकार अर्थव्यवस्थेला स्थिर करण्यासाठी वित्तीय साधनांचा वापर करते. समृद्धीच्या काळात, सरकार अधिक कर लादते आणि अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज वाढवते. परकीय कर्ज आणि आविष्काराची परतफेड करण्यासाठी ही रक्कम वापरली जाते

४. समान वितरण करण्यासाठी:

देशातील सामाजिक आर्थिक विषमता यामधील असमानता कमी करण्यासाठी सरकार स्वतःचे महसूल आणि खर्च वापरते. जर उच्च असमानता असेल तर ते श्रीमंत लोकांचे उत्पन्न, नफा आणि मालमत्ता आणि ते वापरत असलेल्या वस्तूवर अधिक कर लादते. जमा केलेला पैसा गरीब लोकांच्या फायद्यासाठी अनुदान, भत्ता आणि इतर प्रकारच्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष फायद्यांसाठी वापरला जातो. ही असमानता कमी करण्यासाठी आणि समानता आणण्यासाठी राजकोषीय किंवा सार्वजनिक वित्तचा उपयोग होतो.

५. संसाधनांचे योग्य वाटप करण्यासाठी:

नैसर्गिक, मानवनिर्मित आणि मानवी संसाधनांचा योग्य वापर करण्यासाठी सरकारी वित्त महत्वाचे आहे. त्यासाठी, कमी इष्ट मालाच्या उत्पादनावर आणि विक्रीवर, सरकार अधिक कर लादते आणि सबसिडी देते किंवा अधिक वांछनीय वस्तूवर हलकेच कर लादते.

६. संतुलित विकास करण्यासाठी:

शहरी आणि ग्रामीण आणि कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रांमधील दरी पुसून टाकण्यासाठी सरकार महसूल आणि खर्चाचा वापर करते. त्यासाठी ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आणि ग्रामीण जनतेला थेट आर्थिक लाभ देण्यासाठी सरकार अर्थसंकल्पात तरतूद करते.

७. निर्यातीला प्रोत्साहन मिळते:

सरकार कमी कर लादून किंवा करात सवलत देऊन किंवा निर्यातभिमुख वस्तूंना सबसिडी देऊन निर्यातीला प्रोत्साहन देते. ते अनुदानित किमतीत निविष्टा पुरवू शकते. त्यामुळे आयातीवर अधिक कर लावला जातो, त्यामुळे देशांतर उद्योगांना चालना मिळते.

८. पायाभूत सुविधांचा विकास करता येतो:

सरकार महसूल गोळा करते आणि पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी खर्च करते. शांतता, न्याय आणि सुरक्षितताही राखली पाहिजे. त्यासाठी सामाजिक-आर्थिक सुधारणाही घडवून आणाव्यात. या सर्व गोष्टींसाठी ते राजकोषीय साधने म्हणून महसूल आणि खर्च वापरते.

९. विविध रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सार्वजनिक वित्त खूप महत्त्वाचे आहे.
१०. देशातील विविध घटकांना चालना देण्यासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यासाठी सार्वजनिक वित्त खूप महत्त्वाचे आहे.
११. देशांतर्गत व देशाबाहेरी गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठी सार्वजनिक धोरण किंवा वित्त खूप महत्त्वाचे आहे.

References:-

1. M. C. Vaish (2005) monetary theory, Vikas Publishing House Pvt Ltd; Sixteenth edition.
2. B. P. Tyagi : "Public Finance", JayPrakash Nath Co., Meerut, 2014.
3. J. R. Gptal : "Public Economics in India", Atlantic Publication.
4. R. K. Lekhi : "Public Finance", Kalyani Publisher, New Delhi.
5. Om Prakash : "Public Economics", Vishal Publishing Co.
6. S. K. Singh : "Public Finance in Theory Practice", S. Chand and Co. Ltd., 2010.
7. H. L. Bhatia : "Public Finance", Vikas Publishing House Ltd., New Delhi, 1999.
8. Gavrav Datt, Ashwani Mahajan : "Indian Economy", S. Chand and Company Ltd., 2015.

२.४ तुटीच्या अर्थभरणाचे महत्त्व (Important of deficit Financing)

प्रास्ताविक:-

अलीकडील काळात राज्य वित्तीय धोरणाचे एक अत्यंत महत्त्वाची साधन म्हणून तुटीच्या अर्थभरण्याकडे पाहिले जाते आज जगातील बहुतेक सर्व देश तुटीचा अर्थभरणा या साधनांचा वापर करून देशाचा विकास करत आहेत तसेच कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राबवण्यासाठी प्रत्येक सरकारला उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करावा लागत आहे यासाठी प्रत्येक देश विविध मार्गाने उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न करते पण उत्पन्न अपुरे पडल्यास सरकार तुटीचा अर्थभरणा या साधनांचा वापर करते.

अर्थव्यवस्थेला मंदीच्या संकटातून बाहेर काढण्यासाठी सरकारने अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करून तुटीचे अंदाजपत्रक मांडून प्रभावी मागणीत वाढ घडवून आणणे आवश्यक असते सरकारचा वाढता खर्च व वाढती गुंतवणूक यातून अर्थव्यवस्था प्रगतीकडे वाटचाल करते तेव्हा सरकारने तुटीचा अर्थभरणा या साधनांचा वापर करून सार्वजनिक खर्चात वाढ घडवून आणणे आवश्यक असते असे मत सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ लॉर्ड कॅन्स यांनी मांडले आहे

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ अँडम स्मिथने समतोल अंदाजपत्रकाचे समर्थन केले होते. तसेच तुटीचे अंदाजपत्रकाचे महत्त्व लॉर्ड लॉर्ड केन्सनी पटवून दिले होते जेव्हा अमेरिकेमध्ये आर्थिक मंदी आली होती तेव्हा अमेरिकेला आर्थिक मंदीतून बाहेर काढण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा ही संकल्पना लॉर्ड लॉर्ड केन्सनी पटवून दिली होती आणि त्यातून अमेरिकेचा विकास करण्यासाठी मदत झाली होती तेव्हापासून जगातील विकसनशील देशाने विकास करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा ही संकल्पना वापरण्यास सुरुवात केली व आज त्याचे महत्त्व जगाला दिसून आले आहे.

तुटीचा अर्थभरणा अर्थ:-

१. “रिझर्व्ह बँक ट्रेझरी बिले किंवा बाँड्सचा नवीन चलन छापून सरकारला देते या प्रक्रियेला ‘तुटीचा अर्थभरणा’ असे म्हणतात.”
२. “सरकारच्या एकूण उत्पन्नापेक्षा एकूण खर्च अधिक होत असेल तर त्यास वित्तीय तूट असे म्हणतात व ती वित्तीय भरून काढण्यासाठी सरकार अनेक मार्गांचा अवलंब करते त्यास वित्तीय असे म्हणतात.”
३. “सरकारचा खर्च हा सरकारला विविध मार्गाने मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो तेव्हा जी तूट निर्माण होते ती भरून काढण्यासाठी सरकार नवीन चलनाची छपाई करते त्यास तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात.”
४. “भारतीय नियोजन मंडळ :-सरकारच्या अंदाजपत्रकी व्यवहारामुळे अर्थव्यवस्थेतील स्थूल खरेदी शक्तीत होणारी निव्वळ वाढ म्हणजे तुटीचा अर्थ भरणा होय.”

५. सरकारची भांडवली जमा व वर्तमानकालीन महसूल या सर्वांचा समग्र दृष्टीने विचार करता एकूण खर्च अधिक असेल तर ती तूट भरून काढण्याच्या वित्तीय धोरणाला तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात.

तुटीचा अर्थभरणा करण्याची विविध मार्ग:-

तुटीचा अर्थभरणा सरकार परकीय मदत, परकीय कर्ज, अंतर्गत कर्ज, रिझर्व्ह बँकेकडून उचल किंवा कर्ज तसेच चलननिर्मिती यांसारख्या उपायांद्वारे केला जातो.

- १) **परकीय मदत** : एखाद्या देशामध्ये आर्थिक संकट उद्भवले असता, ते दूर करण्यासाठी नगण्य व्याज आकारून परकीय देशांद्वारे आर्थिक मदत दिली जाते. बहुतांश वेळा ही मदत अनुदानाच्या स्वरूपात म्हणजेच जवळपास मोफत असते. साहजिकच ती परत करण्याची आवश्यकता नसते. या मदतीचा वापर तुटीचा अर्थभरणा करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.
- २) **परकीय कर्ज** : परकीय कर्ज घेणे हासुद्धा तुटीचा अर्थभरणा करण्यासाठी असलेला उपाय आहे. परकीय कर्जाचा आणखी एक फायदा म्हणजे अशा कर्जांमुळे परकीय चलनाचीसुद्धा प्राप्ती होते. त्यामुळे आर्थिक स्थिती सुधारण्यास आणखी मदत होते.

३) अंतर्गत कर्ज :

१. तुटीचा अर्थभरणा करण्याकरिता सरकारद्वारे मध्यवर्ती बँकेकडून घेतले जाणारे कर्ज
२. अंतर्गत कर्जांमुळे होणारा फायदा म्हणजे देशाचे सार्वभौमत्व टिकून राहण्यास मदत होते; परंतु अशा वेळी संकटालासुद्धा सामोरे जावे लागते. ते संकट म्हणजे देशातला पैसा देशातच वापरला गेल्याने चलनपुरवठ्याचा संकोच होण्याची शक्यता उद्भवते.
३. मध्यवर्ती बँकेत सरकारचे असलेली रोख शिल्लक.
४. व्यापारी बँकेकडून घेतली जाणारे कर्ज.
५. नवीन चलनाची निर्मिती केली जाते.
६. नवीन कराची आकारणी केली जाते
७. देशांतर्गत व्यापारी बँकेकडून किंवा उद्योजकाकडून कर्ज घेतले जाते.
८. कराचे दर वाढवले जातात.

इत्यादी मार्गाने सरकार अधिक उत्पन्न मिळवून निर्माण झालेली तूट भरून काढण्याचा प्रयत्न करते

तुटीचा अर्थभरण्याचे प्राथमिक उद्दिष्टे:-

१. युद्धादरम्यान संरक्षण-संबंधित खर्चाची भरपाई करणे.
२. मंदीतून अर्थव्यवस्था सावरणे.

३. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवणे आणि जलद आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन देण्याच्या प्राथमिक उद्दिष्टासह सर्वोत्तम संसाधने एकत्रित करणे आणि कमी वापर न झालेल्या उद्योगांकडे निधी वळवणे.
४. देशाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी जेणेकरून करदात्यांना खात्री असेल की त्यांचे पैसे योग्यरित्या वापरले जात आहेत.
५. गुंतवणूक आणि महसूल वाढवणे.
६. पूर्ण रोजगार निर्माण करणे

तुटीचा अर्थभरण्याचे महत्व:-

१. तुटीचा अर्थभरणा ही कोणतीही तूट भरून काढण्यासाठी सर्वात सोपी, जलद आणि सर्वात लोकप्रिय पद्धत आहे.
२. मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेतल्याने अधिक निधी निर्माण होतो, आणि व्याजाची देयके उत्पन्न म्हणून सरकारला परत केली जातात, ज्यामुळे तूट वित्तपुरवठा खर्च-मुक्त धोरण बनते.
३. सरकार पैसे उधार घेऊन कमी वापरलेली संसाधने सहजपणे उपयोजित करू शकते, ज्यामुळे हे धोरण विशेषतः व्यावहारिक बनते.
४. तुटीचा अर्थभरणाने सरकारच्या कमी वापरलेल्या, बेरोजगार आणि बेरोजगार संसाधनांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे उत्पन्न वाढते आणि रोजगार / नोकऱ्या निर्माण होतात.
५. जर देशात वित्तीय तुटीमुळे चलनवाढ निर्माण झाली तर ती चलनवाढ तीन ते सात टक्क्यापर्यंत असल्यास देशाला हितकारक ठरू शकते.
६. तुटीचा अर्थभरणा जर उत्पादक घटकावर खर्च केल्यास देशातील विकास व आर्थिक वाढीला निश्चितच प्रोत्साहन मिळेल.
७. वित्तीय तुटीच्या काळात अधिक पैशांच्या गरजेमुळे महागाईच्या काळात गुंतवणूक वाढते आणि या गुंतवणुकीमुळे उत्पन्नात वाढ होते ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते.
८. देशातील आर्थिक मंदीतून सावरण्यासाठी, युद्धकालीन खर्च भागवण्यासाठी आणि कल्याणकारी राज्य संकल्पना साकारण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा हितकारक ठरेल.
९. विविध साधन सामग्रीची गतिशीलता वाढवता येते आणि पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करता येतो.
१०. नियोजनाची उद्दिष्टे साध्य करता येतात.
११. स्थैर्यसह आर्थिक विकास करण्यासाठी देशातील विविध सामाजिक आर्थिक समस्या कमी करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा उपयुक्त ठरतो.

१२. नवीन तंत्रज्ञानाचा लाभ घेण्यासाठी परकीय तंत्रज्ञान आयात करावी लागते यासाठी तुटीचा अर्थभरणा हितकारक ठरतो.
१३. देशातील लोकांची राहणीमान उंचावण्यासाठी दरडोई उत्पन्न वाढवण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा उपयुक्त ठरतो आर्थिक विकास करण्यासाठी सुलभ व प्रभावी साधन तुटीच्या अर्थभरण्याकडे पाहिले जाते.
१४. देशातील शिक्षण, आरोग्य आणि विविध सुविधा यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी, शेती उद्योग सेवा या क्षेत्रांचा आणि पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा याचे महत्त्व अधोरेखित होते.
१५. आर्थिक विकास करण्यासाठी सुलभ व प्रभावी साधन म्हणून तुटीच्या अर्थभरण्याकडे पाहिले जाते.
१६. देशातील रोजगार निर्माण करण्यासाठी देशातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा सुलभ व प्रभावी साधन म्हणून तुटीच्या अर्थभरण्याकडे पाहिली जाते.

तुटीच्या अर्थ अर्थभरण्याचे फायदे:-

१. **सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होते**- तुटीचा अर्थभरणा हा सरकारच्या उत्पन्नाचे एक साधन समजले जाते सरकार तुटीचा अर्थभरणा करते त्यावेळी ते देशातील मध्यवर्ती बँक कर्ज घेते. मध्यवर्ती बँक सरकारची बँक असल्याने व्याज रूपाने मिळणाऱ्या नफा सरकारला मिळतो तसेच सरकारला विविध उपक्रमातूनही उत्पन्न प्राप्त होते एकंदरीत पाहता सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होते.

२. **साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करता येतो**- अप्रगत देशात नैसर्गिक साधनसामग्री विपुल असते परंतु भांडवला अभावी तिचा पुरेपूर वापर केला जाऊ शकत नाही. सरकार तुटीचा अर्थभरणा करून न वापरलेल्या साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करते त्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करते आज देशांमध्ये डिजिटल बँकिंग, मेट्रो रेल्वे, आयटी पार्क आधुनिक पायाभूत सुविधा ही उदाहरणे दिसून येतात.

३. **नियोजनाची उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा उपयुक्त ठरतो.**

४. **सामाजिक लाभ घेता येतो**- देशातील साधनसामग्री सामाजिक दृष्ट्या अधिक उत्पादक व उपयुक्त क्षेत्रात वापरली तर समाजातील सामान्य लोकांना त्याचा लाभ होईल त्यासाठी सरकारला तुटीचा अर्थभरणा सहाय्य घ्यावे लागते. रस्ते, दळण होण्याची साधने , पाणीपुरवठ्याच्या योजना, इत्यादी पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा उपयुक्त ठरतो.

५. **बचतीत वाढ होते**- तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे बचतीमध्ये वाढ होते परंतु ही ऐच्छिक नसते तर ती सक्तीचे बचत असते तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे वास्तव साधनसामग्रीचे सरकारकडे हस्तांतरण होते. लोकांना वापरण्यास कमी सामग्री उपलब्ध होते त्यामुळे त्यांना उपभोगात काटकसर करावी लागते लोकांची सक्तीचे बचत वाढते.

६. **तुटीच्या अर्थभरण्याने स्थैर्यासह आर्थिक विकास करता येतो.**

७. **विकसनशील देशांना देशाची प्रगती करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा अत्यंत उपयुक्त ठरतो.**

८. तुटीचा अर्थभरणा हे सुलभ व प्रभावी साधन आहे- उत्पन्नाच्या दृष्टीने अत्यंत सुलभ प्रभावी साधन असे तुटीचा अर्थभरणा आहे सरकारचा खर्च सतत वाढत आहे तेव्हा खर्चाची तोंड मिळवणे करण्यासाठी वारंवार कर साधन वापरणे अडचणीचे ठरते, लोकांचे विरोध होणे शक्यता असते मात्र तुटीच्या अर्थबनण्याच्या साह्याने सरकार अपेक्षित उत्पन्न सहज मिळू शकते.

तुटीच्या अर्थभरण्याचे तोटे-

१. वारंवार तुटीचा अर्थभरणा केल्याने देशात महागाई किंवा भाव वाढ होण्याची शक्यता असते पण महागाईमुळे अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतात.
२. तुटीच्या अर्थभरणा केल्याने केलेली गुंतवणूक ही अग्रक्रम क्षेत्रात होईल याची शक्यता कमी दिसून येतील त्यामुळे यातून देशांमध्ये अनावश्यक व चैनीच्या वस्तूवरील गुंतवणूक वाढल्यामुळे देशाच्या दृष्टीने हे घातक ठरू शकते.
३. बँकांच्या पतनिर्मितीमध्ये अतिरिक्त वाढ झाल्यामुळे देशात भाववाढ निर्माण होऊ शकते.
४. तुटीच्या अर्थभरणामुळे देशांमध्ये वस्तूंची मागणी वाढते पण त्याप्रमाणे पुरवठा नसल्यामुळे देशांमध्ये सक्तीची बचत केली जाते त्यामुळे समाजामध्ये असंतोष निर्माण होऊ शकतो.
५. तुटीचा अर्थभरणा हा देशांतर्गत व देशाबाहेर घटकांकडून केल्यामुळे परकीय कर्जाचा भार वाढतो परिणामी आपणास आंतरराष्ट्रीय दबावास सामोरे जावे लागते.
६. तुटीचा अर्थभरणामुळे देशांमध्ये भाववाढ निर्माण होते त्यामुळे लोकांचे उत्पन्न वाढते पण वास्तव उत्पन्नात वाढ होत नाही.
७. तुटीच्या अर्थभरणामुळे निर्यातीवर प्रतिकूल परिणाम होतो आयात वाढते व निर्यातीत घट होते.
८. तुटीचा अर्थभरणा वारंवार केल्यामुळे देशांमध्ये आर्थिक विषमतेत वाढ होते तसेच साठीबाजी ही निर्माण होऊन देशातील किंमत पातळी वाढण्यास सुरु होते.
९. तुटीचा अर्थभरणा केल्यामुळे देशाचा विकास होईल असे निश्चित सांगता येत नाही.
१०. तुटीचा अर्थभरणा हा उत्पन्न मिळवण्याचा अत्यंत सोपा व सुलभ मार्ग आहे वाढत्या खर्चावर सरकारकडून त्याचा अतिरिक्त वापर होण्याचा धोका निर्माण होतो त्यामुळे वाढत्या खर्चावर आळा घालून किंवा त्यामध्ये काटकसर करून खर्च कमी करण्याची प्रवृत्ती कमी होते यातून सरकारचा निष्काळजीपणा दिसून येतो.

References:-

1. M. C. Vaish (2005) Monetary Theory, Vikas Publishing House Pvt Ltd; Sixteenth edition.
2. J. R. Gptal : "Public Economics in India", Atlantic Publication.

3. Kiran Desle (2020) Indian Economy, Deep Stamb Publication
4. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House
5. B. P. Tyagi : “Public Finance”, JayPrakash Nath Co., Meerut, 2014.
6. R. K. Lekhi : “Public Finance”, Kalyani Publisher, New Delhi.
7. Om Prakash : “Public Economics”, Vishal Publishing Co.
8. S. K. Singh : “Public Finance in Theory Practice”, S. Chand and Co. Ltd., 2010.
9. H. L. Bhatia : “Public Finance”, Vikas Publishing House Ltd., New Delhi, 1999.
10. Gavrav Datt, Ashwani Mahajan : “Indian Economy”, S. Chand and Company Ltd., 2015.

